

แนวคิดการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนา จากคัมภีร์ทีฆนิกาย

Buddhist Concept on Human Development Studied from the Dīghanikāya Text

พระมหาถาวร ถาวรเมธี¹, ทักษ์ อุดมรัตน์², ฉันทนา จันทร์บรรจง³, ภาณุวัฒน์ รักดีวงศ์⁴

Phramaha Thavorn Thavaramethee, Thak Udomrat, Chantana Chanbanchong, Panuwat Pakdeewong

บทคัดย่อ

การวิจัยในครั้งนี้ มุ่งเพื่อศึกษาแนวคิดการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนา จากคัมภีร์ทีฆนิกาย โดยมีวัตถุประสงค์เฉพาะ 3 ประการ คือ 1) เพื่อวิเคราะห์เนื้อหาของพระไตรปิฎกจากคัมภีร์ทีฆนิกาย ภายในกรอบแนวคิดการพัฒนาศักยภาพมนุษย์ 2) เพื่อสังเคราะห์แนวคิดการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนา จากคัมภีร์ทีฆนิกาย จำแนก 2 ด้าน คือ ด้านหลักการ และด้านวิธีการพัฒนา และ 3) เพื่อตรวจสอบผลการวิเคราะห์และสังเคราะห์แนวคิดการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาจากคัมภีร์ทีฆนิกาย

ระเบียบวิธีวิจัย เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ 3 ขั้นตอน คือ ขั้นตอนที่ 1 วิเคราะห์แนวคิดการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนา จากคัมภีร์ทีฆนิกาย สีสันวรรค โดยจัดหมวดหมู่ ข้อมูลตามกรอบของการพัฒนาศักยภาพมนุษย์ ขั้นตอนที่ 2 สังเคราะห์แนวคิดการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนา จากคัมภีร์ทีฆนิกาย ใน 2 มิติ คือ หลักการพัฒนา และวิธีการพัฒนามนุษย์ ขั้นตอนที่ 3 ตรวจสอบความถูกต้อง โดยผู้ทรงคุณวุฒิ 2 รอบ รอบที่ 1 ตรวจสอบความเหมาะสม ถูกต้อง ครบคลุมของผลการวิเคราะห์แนวคิด โดยผู้ทรงคุณวุฒิ 11 ท่าน ด้วยวิธีสนทนากลุ่ม รอบที่ 2 ตรวจสอบซ้ำ โดยผู้ทรงคุณวุฒิอีกกลุ่มหนึ่ง จำนวน 11 ท่าน โดยเทคนิควิธีสัมภาษณ์

ผลการวิจัย พบว่า

แนวคิดการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนา จากคัมภีร์ทีฆนิกาย เมื่อพิจารณาในมิติของหลักการพัฒนา พบว่า มี 4 หลักการ ได้แก่ 1) หลักความเป็นครูที่ดี มีความเป็นกัลยาณมิตร 2) หลักการพัฒนาตามศักยภาพของกลุ่มเป้าหมาย โดยแบ่งกลุ่มเป้าหมายในการพัฒนาออกเป็น 4 กลุ่ม แบ่งตามอุปนิสัยของมนุษย์ 6 ประการ และตามความชอบใจของมนุษย์ 4 ประเภท 3) หลักการพัฒนาดำเนินอย่างต่อเนื่องและรอบด้าน และ 4) หลักการประเมินศักยภาพเพื่อพัฒนาให้ดีขึ้นตามขั้นตอน 5 ขั้น

แนวคิดการพัฒนาศักยภาพมนุษย์ในพระพุทธศาสนา จากคัมภีร์ทีฆนิกาย เมื่อพิจารณาในมิติของวิธีการพัฒนา พบว่า ใช้ 2 วิธีควบคู่กัน วิธีที่ 1 คือ ใช้หลักธรรม 6 ประการ และวิธีที่ 2 คือ ใช้ยุทธศาสตร์ที่มีประสิทธิภาพ ได้แก่ 1) การวางแผน 4 ขั้นตอน 2) การพัฒนา 4 แนวทาง 3) การใช้เทคนิคที่มีสัมฤทธิ์ผล 6 วิธี และ 4) การสร้างแรงจูงใจ 4 วิธี

คำสำคัญ: พระพุทธศาสนา/ การพัฒนามนุษย์/ คัมภีร์ทีฆนิกาย

¹ นิสิตระดับการศึกษาดุษฎีบัณฑิต สาขาการศึกษา แขนงวิชาการพัฒนาศักยภาพมนุษย์ คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร

² ดร., ประธานที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ อาจารย์ประจำภาควิชาบริหารและพัฒนาศักยภาพ คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร

³ รองศาสตราจารย์ ดร., กรรมการที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ ภาควิชาบริหารและพัฒนาศักยภาพ คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร

⁴ รองศาสตราจารย์ ดร., กรรมการที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ ภาควิชาบริหารและพัฒนาศักยภาพ คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร

Abstract

This research aimed to study the Buddhist concepts which based on human development study from the Dīghanikāya Text. The specific objectives were: 1) to analyze the contents of the Tripitaka in the scope of HRD; 2) to synthesize Buddhist concepts on Human development studied from the Dīghanikāya Text in two domains – the principles and the approaches; and 3) to verify the Buddhist concepts which had been analyzed and synthesized.

The qualitative research were used in three steps; firstly, the analysis of the Buddhist concept on Human development from the Tripitaka which focused on the Sīlakkhandhavagga from the Dīghanikāya Text, and classified the contents by means of HRD concepts; secondly, the synthesis concepts were many plated into two domains, the principles and the methods; last one, the results were verified twice by two groups of experts, 11 experts who met in a focus group discussion, and 11 other experts who were interviewed.

Research findings:

The principle domain of HRD principle which based on Buddhist concepts in Human development studied from the Dīghanikāya Text focused on four principles: 1) HR developers with the characteristics of good and supportive teachers; 2) HR development according to 4 different groups of individuals, 6 types of characters, and 4 types of attitudes; 3) holistic and continuous development of HR; and 4) utilization of five steps to evaluate and improve potentiality of the individual – change actions, change attitudes, change social environment, change cognition, and change the behaviors as aimed by Buddhism.

The method domain of HRD approaches which based on Buddhist concepts in Human development studied from the Dīghanikāya Text focused on two approaches which worked in parallel; firstly, six major Dharma should be followed by the person: 1) restraint in accordance with the monastic disciplinary code; 2) purity of conduct as regards livelihood; 3) restraint of the senses; 4) virtuous; 5) mindfulness and clear comprehension; and 6) satisfaction with whatever is one's own, and secondly, four effective strategies should be applied: 1) using 4 steps in the planning stage; 2) using 4 approaches in the developing stage; 3) using 6 techniques to achieve; and 4) using 4 ways to motivate the person.

Key words: Buddhist/ Human development/ Dīghanikāya Text

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

สภาพสังคมปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงไปสู่สังคมไร้พรมแดน หรือเรียกว่า โลกาภิวัตน์ (Globalization) ส่งผลให้เกิดความเจริญทั้งด้านวัตถุ ด้านเทคโนโลยี ด้านเศรษฐกิจ และด้านสังคม เช่น ด้านเทคโนโลยีที่มีความทันสมัยและอำนวยความสะดวกให้แก่การดำเนินชีวิตของมนุษย์ ทำให้มนุษย์มีความสะดวกสบายในการดำเนินชีวิตมากขึ้น แต่ในขณะเดียวกันความเจริญทางด้านวัตถุและสังคม กลับทำให้เกิดปัญหาต่างๆ ตามมามากมาย ทั้ง

ปัญหาทางการดำรงชีวิต ปัญหาด้านคุณภาพสิ่งแวดล้อม ปัญหาด้านคุณธรรมจริยธรรม ทำให้คนไทยมีความสุขในการดำเนินชีวิตลดลง สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ได้นำเสนอรายงานผลการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศปีแรกของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 11 ถึงปัญหาสภาพแวดล้อมและระบบนิเวศสมดุล เป็นปัจจัยบั่นทอนให้ความอยู่เย็นเป็นสุขร่วมกันในสังคมไทยลดลง จากร้อยละ 69.85 ในปี 2554 เป็นร้อยละ 64.69 ในปี 2555

เนื่องมาจากความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินลดลง จากจำนวนคดีอาชญากรรมที่มีแนวโน้มเพิ่มสูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง คุณภาพสิ่งแวดล้อมยังอยู่ในระดับต้องปรับปรุง นอกจากนั้นยังได้กล่าวถึงสุขภาพของคนไทยว่า ดัชนีการมีสุขภาพของคนไทยลดลงเล็กน้อย จากร้อยละ 72.11 ในปี 2554 เป็นร้อยละ 72.03 ในปี 2555 อันมีสาเหตุมาจากประชาชนเจ็บป่วยมากขึ้น ปัญหาเรื่องคุณธรรม จริยธรรม กลับมีเพิ่มมากขึ้นจากรายงานฉบับเดียวกัน แสดงให้เห็นว่า จำนวนคดีอาญาต่อประชากรแสนคนจาก 179.51 คดี ในปี 2554 เป็น 180.04 คดี ในปี 2555 อันเนื่องมาจากวิถีการดำเนินชีวิตที่เปลี่ยนไปสู่การแข่งขัน ปัญหาสังคมที่ซับซ้อนมากขึ้น ทั้งนี้ เป็นผลมาจากการพัฒนาเฉพาะด้านวัตถุมากเกินไป สังคมได้มีการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความเป็นสังคมแบบบริโภคนิยม หรือวัตถุนิยมมากขึ้น การเจริญทางด้านวิทยาการต่าง ๆ ทำให้เกิดปัญหากับมนุษย์ ในขณะที่เดียวกันการพัฒนาทางด้านต่าง ๆ ดังกล่าวมา ก็ส่งผลต่อมนุษย์โดยตรง

จากสภาพสังคมที่มีปัญหาทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และสภาพแวดล้อม รวมถึงความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน ถือเป็นความเสื่อมถอยของคุณธรรม จริยธรรม วัฒนธรรมประเพณี ทำให้ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องพยายามหาแนวทางและสาเหตุที่แท้จริง หรือต้นตอของปัญหาเพื่อจะนำไปสู่การแก้ไขปัญหาอย่างยั่งยืน ซึ่งก็คือ การพัฒนามนุษย์ เนื่องจากมนุษย์ถือได้ว่าเป็นผู้มีส่วนสำคัญในการขับเคลื่อนการพัฒนาทุกอย่าง พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 (อ้างจาก www.moe.go.th/main2/plan/p-r-b4-2-01.htm) ได้กล่าวถึงจุดมุ่งหมายของการศึกษาว่า เป็นไปเพื่อพัฒนาคนไทยให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้งร่างกาย จิตใจ สติปัญญา ความรู้ และคุณธรรม มีจริยธรรมและวัฒนธรรมในการดำรงชีวิต สามารถอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้อย่างมีความสุข พร้อมกันนี้ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต, การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน, 2542) ได้กล่าวว่า การพัฒนามนุษย์นั้น จะต้องพัฒนาให้เป็นกระบวนการ เรียกว่า กระบวนการพัฒนาที่ยั่งยืน คือ ระบบการพัฒนาคนให้ครบทั้งระบบ คือ พัฒนาพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา ทั้งนี้ เนื่องมาจากพระพุทธศาสนามีความเชื่อว่า มนุษย์นั้นเป็นองค์ประกอบที่สำคัญ ดังนั้น ควรมุ่งให้การศึกษาและจัดสรรปัจจัยเกื้อหนุนอื่น ๆ เพื่อช่วยให้นักเรียนเจริญงอกงามถึงความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ และมีชีวิตที่ดีงามสมบูรณ์ การที่จะ

พัฒนามนุษย์ให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ กล่าวคือ เป็นผู้มีความประพฤติดีงาม มีจิตใจอันประกอบด้วยคุณธรรม จริยธรรม ดำเนินชีวิตโดยใช้ปัญญาเป็นเครื่องดำเนินชีวิต ไม่เอา رأดีเอาเปรียบบุคคลอื่น ไม่เอาเปรียบสังคม และธรรมชาติสิ่งแวดล้อม จะต้องมีความรู้ในการพัฒนา ซึ่งเครื่องมือที่สำคัญคือหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนา มนุษย์จึงจำเป็นที่จะต้องได้รับการพัฒนา ซึ่งเครื่องมือที่จะใช้ในการพัฒนานั้น คือ การศึกษา ก็คือการเรียนรู้ การฝึกฝนอบรม มนุษย์ที่สมบูรณ์แบบตามความเชื่อในพระพุทธศาสนานั้นคือ มนุษย์ที่ได้รับการพัฒนาอย่างมีระบบ มีการพัฒนาอย่างครบวงจร และมีการพัฒนาตนเองอย่างต่อเนื่อง การพัฒนาจะเป็นไปพร้อมกันทั้ง 3 ด้าน คือ

1. พัฒนาพฤติกรรม (ศีล) หรือวิถีการใช้ชีวิต ตลอดจนการทำมาหาเลี้ยงชีพ ในการพัฒนาด้านนี้ เครื่องมือที่ใช้ในการพัฒนาคนให้มีศีล
2. พัฒนาด้านจิตใจ (สมาธิ) คือพัฒนาคุณธรรม ความเข้มแข็ง มั่นคงของจิตใจและสภาพจิตที่ดีงาม รวมทั้งความสุข
3. พัฒนาด้านปัญญา (ปัญญา) คือความรู้ความเข้าใจต่าง ๆ รวมทั้งแนวความคิด ทศนคติ และค่านิยม ในการฝึกฝนหรือพัฒนาด้านความรู้ ความเข้าใจ ทำได้โดยรู้จักวินิจฉัย ไตร่ตรอง ตรวจสอบโดยอาศัยเหตุผล เพื่อให้เข้าใจความเป็นจริงที่เป็นสากลของสิ่งทั้งปวง

มนุษย์เป็นสัตว์ประเสริฐ เป็นสัตว์ที่มีความแตกต่างจากสัตว์อื่น ๆ คือ เป็นสัตว์ที่สามารถพัฒนาได้ คือ สามารถพัฒนาศักยภาพของตนเองได้อย่างไม่มีขีดจำกัด ดังพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต, 2538, หน้า 11-12) ได้กล่าวไว้ในหนังสือการศึกษากับการพัฒนา ทรัพยากรมนุษย์ว่า พระพุทธศาสนามีความเชื่อว่ามนุษย์เป็นสัตว์ที่สามารถฝึกได้ สามารถพัฒนาได้ คือพัฒนาจากความเป็นคนธรรมดาไปสู่ความเป็นกัลยาณชน โดยอาศัยการฝึกฝนอบรม จึงจะสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ การฝึกฝนอบรมก็คือ การศึกษา เมื่อมนุษย์มีการศึกษาที่ดีแล้ว ย่อมสามารถพัฒนาได้ไม่มีที่สิ้นสุด สามารถพัฒนาจนเป็นพุทธะได้ แสดงให้เห็นว่ามนุษย์เป็นผู้มีศักยภาพ และการจะพัฒนาศักยภาพได้ต้องเกิดจากศึกษา หรือการศึกษา และหลักการการศึกษาที่สำคัญทางพระพุทธศาสนา คือ การปรับปรุงแก้ไขตนเองอยู่เสมอ หลักการที่สำคัญอย่างหนึ่งในทางพระพุทธศาสนาที่จะนำมาใช้สำหรับการฝึกฝนอบรมตนเองของมนุษย์คือพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า

หลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าดังกล่าวมานั้น เรียกว่า “พุทธพจน์” ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกจึงเป็นพระคัมภีร์ที่สำคัญของพระพุทธศาสนาที่เก่าแก่ที่สุด และเป็นคัมภีร์ชิ้นแรกที่ใช้สำหรับอ้างอิงหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า สอดคล้องกับพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต, 2546, หน้า 66) ได้กล่าวเอาไว้ในหนังสือพระไตรปิฎก สิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้ว่าการศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกเพื่อให้เข้าใจหลักธรรมคำสั่งสอนอย่างถ่องแท้จึงเป็นกิจสำคัญยิ่งของชาวพุทธ ถือว่าเป็นการสืบต่ออายุพระพุทธศาสนาหรือเป็นความดำรงอยู่ของพุทธศาสนา กล่าวคือถ้ายังมีการศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกเพื่อนำไปใช้ปฏิบัติจะไม่เสื่อมสูญไป

สังคมปัจจุบัน มนุษย์กำลังประสบปัญหาต่าง ๆ อย่างมากมาย ทั้งปัญหาด้านการดำเนินชีวิต ปัญหาสังคม ปัญหาอาชญากรรม ปัญหาด้านสิ่งแวดล้อม ปัญหาด้านเศรษฐกิจ เป็นต้น ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นปัญหามีสาเหตุมาจากมนุษย์ขาดศีลธรรมจริยธรรม มีความเห็นแก่ตัว เอาตัวเอียงเปรียบเพื่อนมนุษย์และสังคม ตลอดถึงธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ทั้งนี้เพราะมนุษย์ขาดการดำเนินชีวิตโดยใช้ปัญญา ห่างเหินจากศีลธรรม ละเลยศีลอันเป็นข้อปฏิบัติเบื้องต้นที่จะเป็นเครื่องมือในการจัดการสังคมให้มีความสงบเรียบร้อย โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือศีล 5 ซึ่งเป็นคุณธรรมเครื่องทำให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์แบบมีคุณภาพและมีประสิทธิภาพ เป็นทรัพยากรที่มีคุณค่า จึงทำให้มนุษย์ต้องประสบกับปัญหาอย่างไม่มีที่สิ้นสุด หากปล่อยให้มนุษย์ดำเนินชีวิตต่อไปโดยไม่มีการพัฒนาพฤติกรรมให้มีความเป็นระเบียบเรียบร้อยดีงาม ย่อมทำให้ปัญหายุ่งยากทวีความรุนแรงขึ้น ดังนั้น การจะพัฒนามนุษย์ให้เป็นผู้มีพฤติกรรมที่ดีงามได้ ต้องเริ่มจากการใช้หลักการพัฒนามนุษย์ของพระพุทธเจ้า ซึ่งหลักการดังกล่าวคือการพัฒนาด้วยหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ศีลถือได้ว่าเป็นคุณเบื้องต้นที่จะพัฒนามนุษย์เพื่อไต่เต้าไปหาความดีงามสูงสุดในพระพุทธศาสนา คือ สมาธิและปัญญาได้ เนื่องจากศีลเป็นเครื่องจัดระเบียบของกายและวาจาให้เรียบร้อยดีงาม ซึ่งถือได้ว่ากายและวาจาเป็นพื้นฐานเบื้องต้นของพฤติกรรมของมนุษย์ที่สามารถปรับปรุงและพัฒนา ดังนั้น ในเบื้องต้นจึงต้องพัฒนาพฤติกรรมหรือความประพฤติของมนุษย์ก่อน พระสูตรที่มีการกล่าวถึงเรื่องของศีลปรากฏอยู่ในคัมภีร์ทีฆนิกายเป็นส่วนมาก

ในฐานะที่ผู้วิจัยเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา ได้ตระหนักถึงความสำคัญและความจำเป็นในการนำแนว

ทางการพัฒนามนุษย์ โดยใช้หลักทางพระพุทธศาสนามาประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับสภาพสังคมในปัจจุบัน ซึ่งในส่วนผู้วิจัยเองมีความสนใจในแนวทางการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเฉพาะคัมภีร์ทีฆนิกายในพระสูตรต้นตปิฎก ซึ่งถือได้ว่าเป็นพระสูตรชั้นดั้งเดิมของพระพุทธศาสนา เป็นพระสูตรที่มีขนาดยาวเป็นการรวบรวมพระธรรมเทศนา คำบรรยายหรืออธิบายธรรมต่าง ๆ ที่ตรัสยกย่องให้เหมาะกับบุคคลและโอกาส ตลอดจนบทประพันธ์เรื่องเล่าและเรื่องราวทั้งหลาย เป็นพระสูตรที่มีการกล่าวถึงหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา โดยมีประเด็นหลักในวิเคราะห้และสังเคราะห์ คือ การพัฒนามนุษย์ด้านพฤติกรรม (ศีล)

คำถามในการวิจัย

1. แนวทางการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนา จากคัมภีร์ทีฆนิกาย สามารถจำแนกและสรุปตามหลักการและวิธีการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ได้อย่างไรบ้าง
2. แนวทางการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนา จากคัมภีร์ทีฆนิกาย ที่วิเคราะห์และสังเคราะห์โดยหลักการและวิธีการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ มีความเหมาะสมถูกต้อง และเป็นไปได้ในการนำมาประยุกต์ใช้กับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในสังคมไทยปัจจุบันมากน้อยเพียงใด

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อวิเคราะห์แนวคิดการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนา จากคัมภีร์ทีฆนิกาย
2. เพื่อสังเคราะห์แนวคิดการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนา จากคัมภีร์ทีฆนิกาย
3. เพื่อตรวจสอบความเหมาะสม ความถูกต้อง และความเป็นไปได้ในการนำแนวคิดการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนา จากพระคัมภีร์ทีฆนิกาย มาใช้พัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในสังคมไทยปัจจุบัน

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ได้ทราบแนวคิดเกี่ยวกับหลักการ และวิธีการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์ทีฆนิกาย
2. ได้แนวทางในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ โดยอาศัยหลักการพัฒนาพฤติกรรม (ศีล) ในพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์ทีฆนิกาย

3. แนวคิดและแนวทางในการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนา ที่ปรากฏในคัมภีร์ทีฆนิกาย สามารถจะนำไปประยุกต์ใช้ในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในสังคมปัจจุบันได้สะดวกมากขึ้น

ระเบียบวิธีวิจัย

งานวิจัยนี้ ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ โดยกระบวนการวิเคราะห์เอกสาร การสังเคราะห์ และจัดหมวดหมู่ของเนื้อหา ตามขอบเขตที่กำหนดโดยหลักการและวิธีการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ และการประเมินความเหมาะสม ความถูกต้อง ความเป็นไปได้ ตามมิติที่เป็นเสี่ยงข้างมากของผู้ทรงคุณวุฒิ จากการประชุมและอภิปรายกลุ่ม ผู้ทรงคุณวุฒิ และการยืนยันซ้ำของผู้ทรงคุณวุฒิต่างกลุ่มที่ได้มาจากการสัมภาษณ์

ขั้นตอนการวิจัย

ขั้นตอนที่ 1 การวิเคราะห์แนวคิดการพัฒนา
มนุษย์ในพระพุทธศาสนา จากคัมภีร์ทีฆนิกาย

ศึกษาเฉพาะ สิลขันธวรรค ในคัมภีร์ทีฆนิกาย ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของพระสูตรต้นตปิฎก โดยเน้นข้อมูลในเอกสารคือ พระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับพิมพ์เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในการฉลองสิริราชสมบัติครบ 60 ปี พุทธศักราช 2549 ซึ่งเป็นฉบับที่ได้อธิบายเนื้อหาของคำที่มีความชัดเจนและเข้าใจง่าย คัดเลือกเฉพาะพระสูตรที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการพัฒนามนุษย์ด้านพฤติกรรม (ศีล) จำนวน 12 พระสูตร จำแนกเป็น 2 ชั้นย่อย ดังนี้

1.1 การวิเคราะห์ในภาพรวม ประกอบด้วย 1) ชื่อพระสูตร 2) เนื้อหาที่สำคัญ 3) หลักคิดของพระพุทธเจ้า 4) หลักธรรม 5) แนวปฏิบัติ

1.2 การวิเคราะห์ในรายพระสูตร ประกอบด้วย 1) กลุ่มเป้าหมาย 2) หลักธรรมที่ทรงใช้ในการพัฒนา 3) วิธีการในการพัฒนา 4) ผลที่เกิดจากการพัฒนา

เครื่องมือในการวิจัย นักวิจัยเป็นผู้วิเคราะห์ด้วยตนเอง และตรวจสอบความถูกต้อง

กับบรรณกถา ฎีกา และเอกสารอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

ขั้นตอนที่ 2 การสังเคราะห์แนวคิดการพัฒนา
มนุษย์ในพระพุทธศาสนา จากคัมภีร์ทีฆนิกาย

ขอบเขตเชิงเนื้อหา

เป็นการสรุปและจำแนกแนวคิดที่วิเคราะห์ในขั้นตอนที่ 1 เพื่อให้เห็นหลักการและวิธีการในการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนา จากคัมภีร์ทีฆนิกาย ตามประเด็นที่จะสังเคราะห์ 2 ประเด็น ได้แก่ 1) หลักการในการพัฒนามนุษย์ 2) วิธีการที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์

เครื่องมือในการวิจัย นักวิจัยเป็นผู้สังเคราะห์ในเบื้องต้น แล้วตรวจสอบความถูกต้องโดยคณะกรรมการที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์

ขั้นตอนที่ 3 การตรวจสอบความเหมาะสม
ความถูกต้อง และความเป็นไปได้ในการนำมาใช้

ขอบเขตเชิงเนื้อหา

เป็นการตรวจสอบความเหมาะสม ความถูกต้อง และความเป็นไปได้ในการนำแนวคิดการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนา จากคัมภีร์ทีฆนิกาย มาใช้ในการพัฒนามนุษย์ในสังคมไทยปัจจุบัน เพื่อให้เป็นทรัพยากรมนุษย์ที่ทรงคุณค่า ตามมิติที่เป็นเสี่ยงข้างมากของผู้ทรงคุณวุฒิ ในการประชุมและอภิปรายกลุ่ม และตรวจสอบซ้ำโดยผู้ทรงคุณวุฒิต่างกลุ่ม โดยการสัมภาษณ์

กลุ่มเป้าหมาย

1. กลุ่มเป้าหมายสำหรับการประชุมกลุ่ม ได้แก่ ผู้ที่สำเร็จการศึกษาปริญญาธรรมตั้งแต่ 4 ประโยคขึ้นไป หรือสำเร็จการศึกษาระดับดุษฎีบัณฑิต และเป็นคณาจารย์ที่สอนเกี่ยวกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาในมหาวิทยาลัยสงฆ์ รวมทั้งสิ้น 11 รูป/คน

2. กลุ่มเป้าหมายสำหรับการสัมภาษณ์ ได้แก่ ผู้ที่สำเร็จการศึกษาปริญญาธรรม 7- 9 ประโยค หรือสำเร็จการศึกษาระดับดุษฎีบัณฑิต เป็นอาจารย์สอนวิชาการทางพระพุทธศาสนา ในมหาวิทยาลัยสงฆ์ และเป็นผู้มีประสบการณ์ในด้านการสอน การเผยแผ่พระพุทธศาสนา มีชื่อเสียงเป็นที่ปรากฏ จำนวน 11 รูป/คน

เครื่องมือในการวิจัย ตรวจสอบความเหมาะสม ความถูกต้อง และความเป็นไปได้ในการนำแนวคิดการพัฒนาพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาจากคัมภีร์ทีฆนิกาย โดยใช้แบบบันทึกการอภิปรายกลุ่ม และแบบสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิ

ผลการวิจัย

1. ผลการวิเคราะห์แนวคิดการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนา จากคัมภีร์ทิมินาย

1.1 ผลการวิเคราะห์เนื้อหาของคัมภีร์ทิมินาย สิลขันธวรรค ในภาพรวม พบว่า มีพระสูตรที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการพัฒนาพฤติกรรม (ศีล) จำนวน 12 พระสูตร

1.2 ผลการวิเคราะห์เนื้อหาของคัมภีร์ทิมินาย สิลขันธวรรค พบว่า หลักธรรมที่เกี่ยวกับการพัฒนาพฤติกรรม (ศีล) มี 11 หลักธรรม วิธีการในการพัฒนา มี 4 วิธี ผลที่เกิดจากพัฒนา มี 3 ระดับ

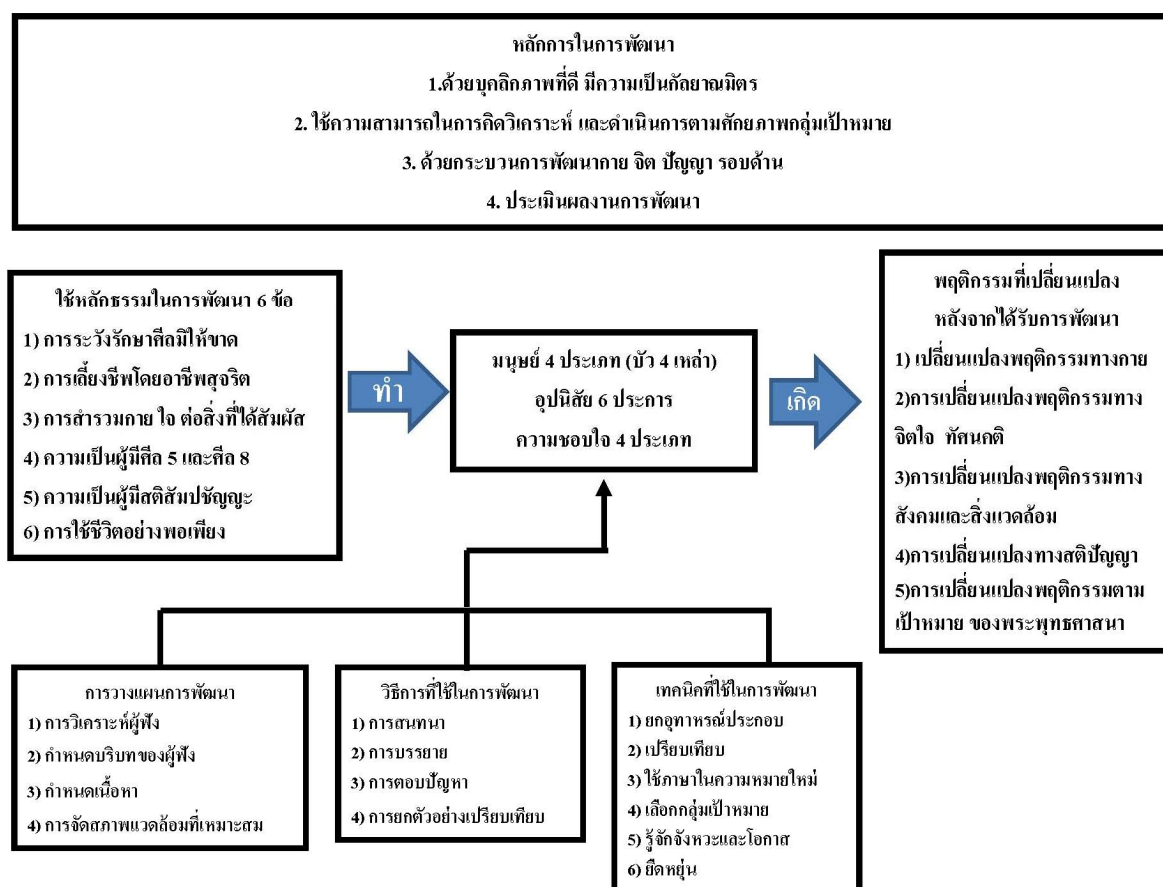
2. ผลการสังเคราะห์แนวคิดการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนา จากคัมภีร์ทิมินาย

ผู้วิจัยนำผลการวิเคราะห์จากขั้นตอนที่ 1 มาสังเคราะห์เป็นแนวคิดในการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนา จากคัมภีร์ทิมินาย จำแนกตามหลักการและวิธีการในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ดังนี้ 1) หลักการ

พัฒนาพฤติกรรมมนุษย์ ในคัมภีร์ทิมินาย สิลขันธวรรค ประกอบด้วยหลักการ 4 หลักการ ได้แก่ 1.1) บุคลิกภาพดี เป็นกัลยาณมิตร 1.2) คิดวิเคราะห์ตามศักยภาพ กลุ่มเป้าหมาย 1.3) พัฒนากาย จิต ปัญญา รอบด้าน 1.4) ประเมินผลงานการพัฒนา 2) ด้านวิธีการที่ใช้ในการพัฒนาพฤติกรรมของมนุษย์ ประกอบด้วย 2.1) ใช้หลักธรรมที่หลากหลาย 2.2) มากมายวิธีการและเทคนิค ประกอบด้วย 2.2.1) การวางแผนการพัฒนามี 4 ขั้น 2.2.2) วิธีการที่ใช้ในการพัฒนามี 4 วิธี 2.2.3) เทคนิคที่ใช้ในการพัฒนามี 6 เทคนิค 2.2.4) การสร้างแรงจูงใจในการพัฒนามี 4 ประการ

3. ผลการตรวจสอบแนวคิดการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนา จากคัมภีร์ทิมินาย

ผลการตรวจสอบแนวคิดการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนา จากคัมภีร์ทิมินาย โดยผู้ทรงคุณวุฒิ ทุกท่านให้ความเห็นชอบในหลักการที่ปรากฏในขั้นตอนที่ 2 ดัง Model ที่ปรากฏดังนี้

อภิปรายผลการวิจัย

1. ผลการวิเคราะห์เนื้อหาของคัมภีร์ทิมิกาย สิลขันธวรรค ในภาพรวม ทำให้ได้ทราบถึงหลักคิดของพระพุทธเจ้า หลักธรรมที่ทรงแสดงเพื่อพัฒนามนุษย์ และแนวทางที่ทรงมุ่งหวังให้มนุษย์นำไปใช้เพื่อพัฒนาตนเอง ทั้งทางด้านพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา ทั้งนี้ เนื่องมาจากการพัฒนาพฤติกรรมของมนุษย์ พระองค์ทรงมีเป้าหมายอย่างชัดเจน เพื่อพัฒนามนุษย์ให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์แบบทั้งนี้ การที่พระองค์ประสบความสำเร็จในการแสดงพระธรรมเทศนาเพื่อพัฒนามนุษย์นั้น องค์ประกอบที่สำคัญประการหนึ่งคือ การเป็นครูหรือนักพัฒนาที่ดี คือเป็นผู้ประกอบด้วยบุคลิกภาพ ได้แก่ ความสง่างาม วาจาสุภาพ มารยาทน่าเลื่อมใส ความเป็นผู้มีคุณสมบัติผู้ดี และเป็นผู้ประกอบไปด้วยคุณธรรม

กลุ่มเป้าหมายที่จะทรงพัฒนา พระองค์จะทรงใช้การวิเคราะห์กลุ่มเป้าหมายที่จะทรงแสดงธรรมโปรด เพื่อจะได้รับบริบทของกลุ่มเป้าหมาย เช่น พื้นฐานทางการศึกษาด้านความรู้หลักธรรมในพระพุทธศาสนา ด้านความเชื่อทัศนคติ ความสนใจ เป็นต้น ทรงแบ่งกลุ่มเป้าหมายออกเป็น 4 ประเภท โดยเปรียบเทียบกับบัว 4 เหล่า คือ 1) บุคคลผู้มีปัญญาปัญหาไหวพริบดี และมีความเห็นที่ถูกต้อง ท่านผู้แสดงยกเพียงหัวข้อขึ้นแสดงเท่านั้นก็เข้าใจ 2) บุคคลผู้มีปัญญาไม่ถึงอย่างนั้น คือ มีปัญญาน้อยลงมา ลดต่ำลงมา และมีความเห็นที่ถูกต้องเมื่อได้ฟังการอธิบายเนื้อหาที่ท่านแสดงเพียงหัวข้อเพิ่มเติมจึงเข้าใจได้ 3) บุคคลผู้พอจะฝึกฝนอบรมสั่งสอนได้ต่อไป เป็นผู้ไม่ดื้อรั้น ถือดี รับฟังโอวาทโดยเชิงขวามเห็นที่ถูกต้อง ทบทวนใช้สติปัญญาพิจารณา สอดถามในข้อธรรมที่ยังไม่เข้าใจจนเข้าใจ 4) บุคคลผู้สักว่าฟังเฉยๆ เป็นผู้โง่เขลาเบาปัญญา ไม่ฉลาดเฉลียวแหลมในหลักคำสอนของศาสนา หรืออาจเป็นผู้มีสติปัญญา มีความรู้ดี มีการศึกษาดี แต่เป็นผู้มีความเห็นที่ไม่ถูกต้อง ดื้อรั้น อดดี ไม่ยอมรับฟังความคิดเห็นของบุคคลอื่น ถึงได้สดับฟังสิ่งใดก็ไม่สามารถทำความเข้าใจได้

หลักธรรมที่พระองค์ทรงนำมาใช้ในการพัฒนาในการพัฒนาพฤติกรรมของมนุษย์ซึ่งเป็นกลุ่มเป้าหมายในการพัฒนา พระพุทธเจ้าทรงใช้หลักธรรมที่มีความหลากหลายถึง 11 หลักธรรม พระพุทธเจ้าทรงเลือกเอาหลักธรรมที่เหมาะสมมาใช้ในการพัฒนาพฤติกรรมของกลุ่มเป้าหมายแต่ละประเภทมาทรงแสดง เพื่อพัฒนา

พฤติกรรมของแต่ละกลุ่มเป้าหมาย วิธีที่ใช้ในการพัฒนา กลุ่มเป้าหมายโดยการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า ทรงใช้วิธีการในการพัฒนา 4 วิธี

ผลที่เกิดจากพัฒนามนุษย์ของพระพุทธเจ้า โดยการเป็นครูหรือนักพัฒนาที่ดี มีการวิเคราะห์กลุ่มเป้าหมายในการพัฒนา ใช้หลักธรรมที่หลากหลาย และวิธีการที่เหมาะสมกับกลุ่มเป้าหมายแต่ละกลุ่ม ทำให้กลุ่มเป้าหมายสามารถพัฒนาตนเองได้ ทั้งทางด้านพฤติกรรม ด้านจิตใจ และด้านปัญญา กล่าวคือ หากผู้ฟังสามารถน้อมใจให้คล้อยตามพระธรรมเทศนาของพระองค์ได้ ย่อมสามารถพัฒนาพฤติกรรมของตนเองได้

2. ผลการสังเคราะห์แนวคิดการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนา จากคัมภีร์ทิมิกาย ทำให้สามารถสรุปเป็นหลักการและวิธีการในการพัฒนาพฤติกรรมของมนุษย์ได้ดังนี้ หลักการในการพัฒนาพฤติกรรมของมนุษย์ประกอบไปด้วย

2.1 หลักความเป็นครูที่ดี คือ เป็นผู้มีความรู้และความประพฤติที่ดี และมีความเป็นกัลยาณมิตร หลักความเป็นครูที่ดี คือ ครูควรเป็นผู้มีความรู้อย่างแตกฉานในศิลปวิทยาการต่าง ๆ สามารถถ่ายทอดความรู้ให้กับกลุ่มเป้าหมายได้อย่างชัดเจน และควรเป็นผู้มีความประพฤติปฏิบัติที่ดีงาม น่าเคารพเลื่อมใส ประพฤติตนเป็นแบบอย่างที่ดีแก่ผู้พบเห็น มีมารยาทอันสมควร

ส่วนความเป็นกัลยาณมิตร คือ ต้องเป็นผู้ประกอบไปด้วยคุณธรรม คือ ความเป็นกัลยาณมิตรหรือมิตรที่ดี 7 ประการ คือ ต้องประพฤติตนเป็นที่รัก เป็นผู้ น่าเคารพ เป็นผู้น่ายกย่อง น่าเจริญใจ รู้จักพูดให้เกิดผลดี อดทนต่อถ้อยคำ สามารถอธิบายเรื่องที่ยากให้เข้าใจได้ง่าย ไม่ชักนำไปในทางที่ไม่ดี เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า เป็นครูที่ดี

จากที่กล่าวมานี้แสดงให้เห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงเล็งเห็นความสำคัญของความเป็นครูผู้สอนที่ดี มีความเป็นกัลยาณมิตร เพื่อนำมาเป็นหลักการประการหนึ่งในการพัฒนามนุษย์ให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์แบบมานานกว่าการมองเห็นของนักวิชาการตะวันตก

2.2 หลักการพัฒนาตามศักยภาพของบุคคลสรุปว่า กลุ่มเป้าหมายในแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า เพื่อพัฒนาพฤติกรรม ประกอบด้วยบุคคล 4 ประเภท คือ 1) คนมีปัญหาการเรียนรู้อย่างรวดเร็ว 2) คนผู้มีปัญหามากกลาง ต้องฝึกซ้ำ 3) คนผู้พอจะพัฒนาได้ และ 4) คนผู้ไม่

สามารถพัฒนาได้ โดยการแบ่งกลุ่มเป้าหมายดังกล่าว อาศัยหลักความแตกต่างระหว่างบุคคล

นักการศึกษาตะวันตกได้เสนอแนวคิดที่ตามหลังแนวคิดของพระพุทธเจ้า คือ แนวคิดเรื่องความแตกต่างระหว่างบุคคล เช่น ความแตกต่างทางเขว่น ปัญญา ความแตกต่างระหว่างวัย ความแตกต่างของรูปแบบการเรียนรู้ที่แต่ละคนสนใจ นอกจากนี้ นักวิชาการตะวันตกได้เรียกรูปแบบการเรียนรู้ที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ในการพัฒนามนุษย์มาก่อนว่า การจัดการเรียนการสอนแบบเอกัตถภาพ (Individualized Instruction)

3. หลักการพัฒนาอย่างต่อเนื่องและรอบด้าน การพัฒนามนุษย์ตามหลักการทางพระพุทธศาสนา จำเป็นต้องได้รับการพัฒนาให้ครบทั้ง 3 ด้าน คือ ด้านพฤติกรรมทางกาย (ศีล) ด้านจิตใจ (สมาธิ) และด้านปัญญา แต่เนื่องจากในการวิจัยครั้งนี้ มีจุดประสงค์เพื่อสังเคราะห์และตรวจสอบแนวคิดการพัฒนาพฤติกรรม (ศีล) เพียงด้านเดียว จึงไม่ได้มีการสังเคราะห์และวิเคราะห์แนวคิดที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาด้านจิตใจและปัญญา

4. หลักการประเมินศักยภาพเพื่อพัฒนาให้ดีขึ้น ผู้วิจัยได้สังเคราะห์หลักการประเมินศักยภาพเพื่อพัฒนาให้ดีขึ้น ประกอบด้วยลำดับของการพัฒนา 3 ขั้น หลักการประเมินศักยภาพเพื่อพัฒนาให้ดีขึ้นนี้ นักการศึกษาตะวันตกได้นำมาใช้ในการประเมินผลหรือวัดผลของการเรียนรู้ของกลุ่มเป้าหมาย วิธีการที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์ใน 2 มิติ ประกอบไปด้วย

4.1 ใช้หลักธรรมในการพัฒนาที่หลากหลาย รวมทั้งสิ้น 11 หลักธรรม ทรงเลือกเอาหลักธรรมที่เหมาะสมมาใช้ในการพัฒนาพฤติกรรมของกลุ่มเป้าหมาย แต่ละประเภทมาทรงแสดง ตามความสนใจ ชอบใจ หรือตามอรรถาธิบายของกลุ่มเป้าหมาย ซึ่งหลักการพัฒนาโดยใช้ทฤษฎีที่หลากหลายนี้ พระองค์ทรงใช้มาก่อนนักวิชาการฝั่งตะวันตก

4.2 วิธีการที่ใช้ในการพัฒนาพฤติกรรมของมนุษย์มีความหลากหลาย ทั้งการสนทนา การบรรยาย และการตอบปัญหา อาจใช้ทั้ง 3 วิธีประกอบกันไป โดยประยุกต์ให้เหมาะสม เช่น มีการบรรยาย พร้อมทั้งเปิดโอกาสให้ผู้ฟังแสดงความคิดเห็นโต้ตอบ หรือเปิดโอกาสให้ผู้ฟังได้ซักถามปัญหาในขณะที่บรรยายก็ได้ เมื่อพิจารณาถึงยุทธศาสตร์หรือวิธีการของนักพัฒนามนุษย์ด้านตะวันตก จะทำให้พบกับวิธีการที่หลากหลายเพื่อพัฒนาทรัพยากร

มนุษย์ เช่น การอบรม การสัมมนา การสัมมนาเชิงปฏิบัติการ การศึกษาต่อ การศึกษาดูงาน เป็นต้น ซึ่งวิธีการเหล่านี้พระพุทธเจ้าทรงเคยใช้มาก่อนแล้วทั้งสิ้น

4.3 ผลการตรวจสอบแนวคิดการพัฒนา มนุษย์ในพระพุทธศาสนา จากคัมภีร์ทิมินาย

ผู้วิจัยได้นำเสนอแนวคิด คือ หลักการและวิธีการในการพัฒนาพฤติกรรม (ศีล) ของมนุษย์ เพื่อความเข้าใจง่าย ดังนี้ คือ หลักการในการพัฒนาพฤติกรรม (ศีล) ได้แก่ บุคลิกภาพดีเป็นกัลยาณมิตร คิดวิเคราะห์ตามศักยภาพกลุ่มเป้าหมาย พัฒนากาย จิต ปัญญา รอบด้าน ประเมินผลงานการพัฒนา และวิธีการที่ใช้ในการพัฒนาพฤติกรรม (ศีล) ดังนี้ คือ ใช้หลักธรรมที่หลากหลาย มากมายวิธีการและเทคนิค

1. หลักการในการพัฒนาพฤติกรรม (ศีล) ของมนุษย์ ได้แก่ 1.1) บุคลิกภาพดีเป็นกัลยาณมิตร ได้แก่ หลักความเป็นครูที่ดี นักพัฒนามนุษย์ที่ดีนั้น ควรประกอบด้วยคุณสมบัติ 2 ประการ คือ 1.1.1) บุคลิกภาพ คือ การแสดงออกทางด้านความรู้ในศิลปวิทยาแขนงต่างๆ และถึงพร้อมด้วยความประพฤติปฏิบัติอันดีงามน่าเลื่อมใส เจริญตาเจริญใจแก่ผู้พบเห็น และ 1.1.2) ต้องเป็นผู้ประกอบไปด้วยคุณธรรม คือ ความเป็นกัลยาณมิตรหรือมิตรที่ดี 7 ประการ นักวิชาการด้านตะวันตก คือ บรอนเฟนเบรนเนอร์ ได้นำเอาหลักการนี้ไปใช้ในการจัดการเรียนการสอน โดยได้กล่าวถึงในบริบททางการสอนระดับไมโคร (Micro) ซึ่งเป็นหลักการที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ในการแสดงธรรมเพื่อพัฒนามนุษย์มาก่อนแล้ว 1.2) คิดวิเคราะห์ตามศักยภาพกลุ่มเป้าหมาย ได้แก่ หลักการพัฒนามตามศักยภาพของบุคคล แบ่งกลุ่มเป้าหมายออกเป็น 4 ประเภท ตามแนวทางบัว 4 เหล่า ตามจริตหรืออุปนิสัย 6 ประเภท และความชอบใจของมนุษย์ 4 ประเภท หลักการวิเคราะห์กลุ่ม เป้าหมายที่กล่าวมา พระพุทธเจ้าทรงใช้มาก่อนนักวิชาการด้านตะวันตกที่ได้นำมาเป็นองค์ประกอบหนึ่งในการจัดการเรียนรู้เพื่อพัฒนามนุษย์ ดังจะเห็นได้จากบรอนเฟนเบรนเนอร์ ได้กล่าวถึงบริบทของการสอนในการสอนระบบไมโครว่า กลุ่มเป้าหมาย คือ ผู้เรียนมีอิทธิพลต่อการเรียนการสอน โดยผู้สอนจะต้องศึกษาความสนใจ ความต้องการ ความถนัดของผู้เรียน วิธีการเรียนรู้ แรงจูงใจในการเรียน เป็นต้น เพื่อนำเอาสิ่งเหล่านี้มาวิเคราะห์ และจัดการเรียนการสอนให้สอดคล้องกับผู้เรียน 1.3) พัฒนากาย จิต ปัญญา รอบด้าน ในการ

วิจัยครั้งนี้ มีจุดประสงค์เพื่อสังเคราะห์และตรวจสอบแนวคิดเพียงด้านเดียว คือ การพัฒนาพฤติกรรม (ศีล) เท่านั้น จึงไม่สามารถอธิบายได้อย่างละเอียดในการพัฒนาทั้ง 3 ด้าน แต่ทั้งนี้ เมื่อมนุษย์สามารถพัฒนาพฤติกรรม กล่าวคือ เป็นผู้มศีลแล้ว ย่อมได้ชื่อว่าเป็นผู้มีปัญญาด้วย จากหลักการพัฒนารอบด้านของพระพุทธเจ้า นักวิชาการทางฝั่งตะวันตก คือ การ์ดเนอร์ (Gardner) ได้นำมาประยุกต์เป็นทฤษฎีพหุปัญญา (Theory of Multiple Intelligences) กล่าวคือ การ์ดเนอร์ ได้ให้ความสำคัญกับ “เชาวน์ปัญญา” ของมนุษย์ ว่า มี 8 ด้าน การจัด การเรียนการสอนไม่ควรเน้นการพัฒนาเพียงด้านใดด้านหนึ่ง แต่ควรพัฒนาให้ครบทุกด้าน ซึ่งหลักการดังกล่าวนี้ พระพุทธเจ้าทรงเคยใช้มาก่อนแล้ว แสดงให้เห็นว่า พระองค์ทรงคิดค้นหลักการและใช้มาก่อน แต่นักวิชาการฝั่งตะวันตกเพิ่งจะคิดค้นหลักการนี้และนำมาใช้ในภายหลัง

1.4) ประเมินผลงานการพัฒนา ได้แก่ หลักการประเมินศักยภาพเพื่อพัฒนาให้ดีขึ้น หากผู้ฟังสามารถน้อมใจให้คล้อยตามพระธรรมเทศนาของพระองค์ได้ ย่อมสามารถพัฒนาพฤติกรรมของตนเองได้ โดยการพัฒนาพฤติกรรมมีหลายระดับ ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับประเภทของบุคคล ความสนใจ ใฝ่รู้ การนำไปปฏิบัติให้เกิดผล การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของกลุ่มเป้าหมายชั้นต่างๆ ที่กล่าวมา มีปรากฏในคัมภีร์ทิมมิกาย สิลขันธวรรค ดังนี้ 1) ขั้นตอนการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมทางกาย 2) ขั้นตอนการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมทางด้านจิตใจ ความคิดเห็นและทัศนคติ 3) ขั้นตอนการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมทางสังคมและสิ่งแวดล้อม 4) ขั้นตอนการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมตามจุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนา คือ หลักการนี้ นักวิชาการตะวันตก คือ บลูม ได้นำมาใช้ในการจัดการเรียนการสอน โดยกล่าวว่า จุดมุ่งหมายของการเรียนการสอนนั้น มี 3 ด้าน คือ ด้านพุทธิพิสัย จิตพิสัย และทักษะพิสัย โดยบลูม ได้จัดระดับจุดมุ่งหมายตามระดับความรู้จากต่ำไปสูงไว้ 6 ระดับ คือ ระดับความรู้และความจำ (Knowledge) ระดับความเข้าใจ (Comprehension) ระดับการนำไปใช้ (Application) ระดับการวิเคราะห์ (Analysis) ระดับการสังเคราะห์ (Synthesis) และระดับประเมินผล (Evaluation) ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นหลักการที่พระพุทธเจ้าทรงเคยใช้มาแล้วทั้งสิ้น

2. วิธีการที่ใช้ในการพัฒนาพฤติกรรม (ศีล) ของมนุษย์ ประกอบด้วยมิติ 2 มิติ ได้แก่ **ใช้หลักธรรมที่หลากหลาย** **มากมายวิธีการและเทคนิค**

2.1 ใช้หลักธรรมหลากหลาย หลักธรรมที่ใช้ในการพัฒนา ประกอบด้วย 1) การระวังกษาศิลมีให้ขาด 2) การเลี้ยงชีพโดยอาชีพที่สุจริต 3) การสำรวมกายใจต่อสิ่งที่ได้สัมผัส 4) ความเป็นผู้มีศีล 5 และศีล 8 5) ความเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะ 6) การใช้ชีวิตอย่างพอเพียง ทั้งนี้ เนื่องมาจากการวิจัยในครั้งนี้ มีจุดมุ่งหมายคือ การวิเคราะห์ สังเคราะห์และนำเสนอแนวคิดการพัฒนาคน โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวกับการพัฒนาพฤติกรรม (ศีล) เพียงด้านเดียว จึงได้กล่าวถึงเฉพาะหลักธรรมที่มีความเกี่ยวข้องกับการพัฒนาพฤติกรรม (ศีล) เท่านั้น ไม่ได้นำเอาหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาจิตใจ และพัฒนาปัญญามากล่าวในที่นี้

การเลือกหลักธรรมที่หลากหลายมาใช้เป็นเครื่องมือในการพัฒนาพฤติกรรม (ศีล) ของมนุษย์ของพระพุทธเจ้า หากกล่าวว่า หลักธรรมคือเครื่องมือหรือวิทยาการในการพัฒนามนุษย์อย่างหนึ่ง ก็อาจสรุปได้ว่า หลักธรรมก็คือหลักสูตรหรือบทเรียนที่ใช้ในการพัฒนาพฤติกรรมของมนุษย์ กล่าวคือ พัฒนามนุษย์ให้เกิดความรู้ และทักษะในการพัฒนาตนเอง ซึ่งพระองค์ทรงใช้เป็นเครื่องมือในการพัฒนามนุษย์มาก่อนนักวิชาการตะวันตก

2.2 มากมายวิธีการและเทคนิค ได้แก่ วิธีการและเทคนิคที่จะนำมาใช้ในการพัฒนาพฤติกรรมมนุษย์ของพระพุทธเจ้านั้น มีหลายวิธีและหลายเทคนิค ประกอบด้วย

1) การวางแผนการพัฒนา ได้แก่ ในการพัฒนาพฤติกรรมของมนุษย์ของพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงมีการวางแผนในการพัฒนา เริ่มจาก 1.1) การวิเคราะห์กลุ่มเป้าหมาย โดยวิเคราะห์ตามหลักของสติปัญญา ความรู้ความสามารถ เช่น กลุ่มที่เป็นนักบวชศาสนา พราหมณ์ เป็นผู้มีความรู้เรื่องศาสนาพราหมณ์เป็นอย่างดี ความสนใจ กลุ่มเป้าหมายนั้น ๆ มีความสนใจที่จะสอบถามเพื่อให้เกิดความเข้าใจหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา เปรียบเทียบกับศาสนาของตน ความต้องการที่จะเรียนรู้แรงจูงใจในการเรียนรู้ เป็นการพัฒนาโดยเน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ 1.2) กำหนดบริบทของกลุ่มเป้าหมาย คือกำหนดชาติภูมิ กำหนดความสนใจของกลุ่มเป้าหมายว่า มีชาติภูมิอย่างไร มีอริยาไยเช่นไร ชอบหรือสนใจในเรื่องใด เพื่อจะนำไปสู่การคัดเลือกหัวข้อธรรมและวิธีการที่เหมาะสมใช้ในการพัฒนา กลุ่มเป้าหมายได้อย่างถูกต้อง 1.3) กำหนดเนื้อหาที่จะใช้ในการพัฒนา เนื่องจากผู้รับการพัฒนาแต่ละ

กลุ่ม มีความแตกต่างกับทั้งทางด้านสติปัญญา ความสนใจ ชาติภูมิ อายาศัยไม่ตรี ความชอบ เป็นต้น นักพัฒนามนุษย์ หรือผู้สอน จำเป็นต้องกำหนดเนื้อหาให้ตรงกับความต้องการของกลุ่มเป้าหมาย เพื่อให้การพัฒนาเกิดผลดีกับ ผู้รับการพัฒนา นักการศึกษาตะวันตกเรียกว่าเป็นการ จัดการ เรียนรู้ หรือ การพัฒนา แบบเอกัตภาพ (Individualization Instruction) ซึ่งแสดงให้เห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงใช้หลักการวางแผนในการพัฒนามนุษย์มา ก่อนนักวิชาการตะวันตก 1.4) การจัดสภาพแวดล้อมที่ เหมาะสม การสร้างสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมในการ พัฒนาพฤติกรรมของมนุษย์ พระพุทธเจ้าทรงเคยใช้มาก่อน แล้วเช่นเดียวกัน

2) วิธีการที่ใช้ในการพัฒนา ทรงใช้วิธีการใน การพัฒนาที่หลากหลาย ประกอบด้วย 2.1) การสนทนา ใช้ ในกรณีที่ผู้เรียนยังไม่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา เพื่อเป็นการ โน้มน้าวให้ผู้ฟังที่ยังไม่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาได้หันมา นับถือ 2.2) การบรรยาย ใช้ในกรณีที่ผู้ฟังมีความรู้ใน เรื่องหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาอยู่แล้ว 2.3) การ ถาม – ตอบปัญหา ใช้ในกรณีที่ผู้ฟังมีความสงสัยใน หลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาหรือเรื่องอื่น ๆ แล้ว สอบถาม พระองค์จะทรงใช้วิธีการตอบปัญหา เพื่อให้ผู้ฟัง คลายความสงสัยและเข้าใจหลักธรรมได้ 2.4) การ ยกตัวอย่างเปรียบเทียบ เป็นวิธีในการพัฒนาอีกวิธีหนึ่ง เพื่อให้เข้าใจเรื่องที่เข้าใจยากให้สามารถเข้าใจได้ง่ายยิ่งขึ้น มักเป็นการอธิบายเรื่องที่เป็นนามธรรมให้เป็นรูปธรรม

3) เทคนิคที่ใช้ในการพัฒนา เนื่องจากบุคคล ที่ทรงแสดงธรรมเพื่อพัฒนาพฤติกรรมนั้นมีหลายประเภท ทั้งทางด้านความชอบและความต้องการของบุคคลนั้น ๆ จึง ทำให้การพัฒนาพฤติกรรมของมนุษย์ประสบความสำเร็จ ตามวัตถุประสงค์ เทคนิคที่ใช้ในการพัฒนา ประกอบด้วย 3.1) การยกอุทาหรณ์และนิทานประกอบ เป็นอุบายประการ หนึ่งที่พระพุทธองค์ทรงใช้บ่อยและมีปรากฏอยู่ในทุกพระ สูตร เนื่องจากเป็นวิธีการที่ทำให้ผู้ฟังเข้าใจง่าย เห็นตามได้ โดยง่ายและ นักการศึกษาตะวันตกเรียกเทคนิคการสอน แบบนี้อีกอย่างหนึ่งว่า วิธีการสอนแบบนิรนัย (Deduction) 3.2) การเปรียบเทียบด้วยข้ออุปมาอุปไมย ทำให้เข้าใจ เรื่องราวได้อย่างลึกซึ้ง เทคนิคดังกล่าวของพระพุทธเจ้า นักการศึกษาตะวันตกเรียกว่า วิธีการสอนโดยใช้การอุปนัย (Induction) 3.3) การใช้ภาษาในความหมายใหม่ผสมผสาน กับไวยาวัจกรเป็นเรื่องราวที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง

ใช้ในการแสดงธรรมโปรดบุคคลผู้มีความสงสัยในหลักการ ปฏิบัติ แล้วเข้ามาทูลถามพระพุทธรองค์ แทนที่พระองค์จะ ทรงตอบคำถามตรง ๆ แต่ทรงประยุกต์ข้อสงสัยดังกล่าว ตามหลักศาสนาหรือลัทธิอื่นมาเป็นคำสอนทาง พระพุทธศาสนาแทน 3.4) การเลือกกลุ่มเป้าหมาย จะทรง พิจารณาความต้องการของบุคคลผู้ฟัง คือ บุคคลผู้ที่มีความ ต้องการจะฟังพระธรรมเทศนาเรื่องใด พระองค์จะ ทรงแสดงพระธรรมเทศนาในเรื่องที่บุคคลนั้นต้องการ หรือ ที่เหมาะสมกับบุคคลนั้น 3.5) การรู้จักจังหวะและโอกาส คือ ทรงรอให้ผู้ฟังได้เกิดความพร้อมที่จะรับฟัง เนื่องจาก เมื่อผู้ฟังมีความพร้อมทั้งทางด้านร่างกาย จิตใจแล้ว ย่อม ทำให้ผู้ฟังสามารถทำความเข้าใจในหลักธรรมที่ทรงแสดง ได้ง่าย 3.6) การยืดหยุ่นในการพัฒนา มีทั้งการยกย่อง การชม การปลอบประโลมหรือให้โอวาทอ่อนน้อมตาม เป็นวิธี ที่ทรงใช้สอนผู้ฟังซึ่งมีทิฐิมานะแรงกล้า มีความถือตัวจัด ทั้งทางด้านวรรณะ ความรู้ ชาติตระกูล เป็นต้น

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า วิธีการและเทคนิค ในการพัฒนามนุษย์ของพระพุทธเจ้า มีหลากหลาย และมี มาก่อนวิธีการและเทคนิคที่นักวิชาการด้านตะวันตกได้ นำมาใช้ในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ เช่น การอบรม การ สัมมนา การสัมมนาเชิงปฏิบัติการ การศึกษาต่อ การศึกษา ดูงาน เป็นต้น โดยวิธีการและเทคนิคต่าง ๆ ที่พระองค์ทรง นำมาใช้ ทรงพิจารณาจากความแตกต่างระหว่างบุคคล ซึ่ง นักการศึกษาตะวันตกได้กล่าวไว้ในหลักจิตวิทยาการเรียนรู้ ของบุคคล (learning Style) และหลักความแตกต่าง ระหว่างบุคคล (Individualism)

4) การสร้างแรงจูงใจในการพัฒนา ในการ พัฒนาพฤติกรรมของกลุ่มเป้าหมาย นอกจากพระพุทธเจ้า จะทรงใช้วิธีการพัฒนาที่หลากหลายใช้อุบายหรือเทคนิค ประกอบการพัฒนาที่หลากหลายแล้ว พระองค์ยังได้สร้าง แรงจูงใจให้กับกลุ่มเป้าหมายของพระองค์ 4 ประการ คือ 4.1) ชี้แจงให้เห็นชัด ได้แก่ ทรงแสดงธรรมอธิบาย ความหมายให้เห็นอย่างชัดเจนแจ่มแจ้ง เหมือนงูมีมือไปให้ เห็นกับตา 4.2) ชวนให้อยากปฏิบัติ ได้แก่ อธิบายชักจูงให้ เห็นจริงด้วย ชวนให้คล้อยตาม จนต้องยอมรับและนำไป ปฏิบัติ 4.3) เปรียบให้อาหาญแก่กล้า ได้แก่ ทรงแนะนำ ให้บังเกิดกำลังใจ ปลุกให้มีความอดสาหะแข็งขัน มั่นใจว่า จะทำให้สำเร็จได้ ไม่หวั่นระย่อต่อความเหนื่อยยาก 4.4) ปลุกใจให้ร่าเริง ได้แก่ การพูดปลอบประโลม ชโลมใจของ กลุ่มเป้าหมายให้เข้มแข็ง ร่าเริง เบิกบาน ฟังไม่เบื่อและ

เปี่ยมด้วยความหวัง เพราะมองเห็นคุณประโยชน์ที่ตนจะได้รับจากการปฏิบัติ

การสร้างแรงจูงใจในการพัฒนาให้กับกลุ่มเป้าหมายของพระพุทธเจ้าที่กล่าวมามีมาก่อน นักวิชาการตะวันตก แต่นักวิชาการตะวันตกได้นำแนวคิดดังกล่าวไปเป็นเครื่องมือในการจัดการเรียนรู้ให้กับผู้เรียน ดังเช่น บรูเนอร์ ได้นำเสนอว่า แรงจูงใจภายในเป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยให้ผู้เรียนประสบผลสำเร็จในการเรียนรู้ ดังนั้นพระพุทธเจ้าจึงถือได้ว่าเป็นต้นแบบแห่งการสร้างการเรียนรู้ โดยการสร้างแรงจูงใจให้กับผู้เรียนอย่างแท้จริง ในการจะนำแนวคิดที่ได้จากการวิจัยไปใช้ ผู้นำไปใช้ต้องศึกษาให้เข้าใจถึงหลักการและวิธีการในการพัฒนามนุษย์ด้วยการแสดงพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าก่อน ดังนี้

1. ต้องมีคุณสมบัติของผู้สอนที่ดี คือความเป็นครูที่ดี ความเป็นกัลยาณมิตรมีอะไรบ้าง และผู้นำไปใช้มีคุณสมบัติดังกล่าวครบถ้วนหรือไม่

2. ต้องมีการกำหนดจุดมุ่งหมายที่แน่ชัดในการสอนหรือการพัฒนา โดยจุดมุ่งหมายอาจจะไม่ใช่เพื่อพัฒนาให้กลุ่มเป้าหมายเป็นอริยบุคคลในอนาคต แต่เป้าหมายที่แท้จริง ควรเป็นการพัฒนาเพื่อให้มนุษย์สามารถดำเนินชีวิตในโลกปัจจุบันได้อย่างมีความสุข คือมีคุณภาพชีวิตที่ดี มีคุณธรรมจริยธรรม ดำเนินชีวิตโดยใช้ปัญญา มีศีลและมีธรรม เพราะศีลคือการรักษากาย วาจา ให้สงบเรียบร้อย และธรรมคือเครื่องสนับสนุนให้บุคคลงดงามในสังคม รวมถึงการอยู่ร่วมกันอย่างมีเมตตาปรารถนาดีต่อกันและกัน มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ อยู่ร่วมกันอย่างเกื้อกูล อยากให้ผู้อื่นได้รับความสุข และมีชีวิตที่พัฒนาอย่างสมบูรณ์ โดยเฉพาะศีลระดับพื้นฐาน ได้แก่ ศีล 5

3. ต้องมีการวิเคราะห์กลุ่มเป้าหมาย กำหนดบริบทของผู้ฟังมีการศึกษา ความเชื่อ ประสบการณ์ เนื่องจากบุคคลแต่ละกลุ่มมีพื้นฐานความเชื่อ ความรู้และประสบการณ์ที่ต่างกัน หลักการและวิธีการในการพัฒนาย่อมแตกต่างกันออกไปด้วย

4. ต้องกำหนดเนื้อหาหลักธรรมที่จะนำไปสอนหรือพัฒนา ไม่ควรมากเกินไป ควรนำมาใช้แต่

พอสมควร ตรงประเด็น ตรงตามความสนใจของผู้ฟัง ไม่ยากจนเกินไป

5. ต้องเลือกวิธีการที่หลากหลายและเหมาะสมกับกลุ่มเป้าหมาย ใช้เทคนิคการสอนที่หลากหลาย รู้จักคนฟัง รู้จักจังหวะและโอกาส มีความยืดหยุ่นในการสอน สร้างแรงจูงใจให้เกิดแก่กลุ่มเป้าหมาย ด้วยการอธิบายให้ชัดเจนแจ่มแจ้ง ชวนให้ปฏิบัติ ปล่อยให้กล้า ปล่อยให้สำเร็จ

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

1.1 เพื่อความเป็นประโยชน์ของการนำแนวคิดการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนา จากคัมภีร์ทิมณิกายไปใช้ จะต้องมีการปรับปรุงแนวคิดที่เหมาะสมและสอดคล้องกับการนำไปใช้กับบุคคลกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม

1.2 แนวคิดดังกล่าวสามารถปรับ เปลี่ยนหรือยืดหยุ่นได้ตามกลุ่มเป้าหมายแต่ละกลุ่ม เนื่องจากรูปแบบการพัฒนามนุษย์นั้นมีหลากหลาย สามารถประยุกต์แนวคิดดังกล่าวเข้าไปใช้ให้เหมาะกับแต่ละกลุ่มเป้าหมายได้

1.3 ผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องต่าง ๆ เช่น พระวิทยากรอบรมคุณธรรมจริยธรรม หรือผู้จัดอบรมคุณธรรมจริยธรรม ควรมีส่วนร่วมในการวางแผนและนำแนวคิดการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนา จากคัมภีร์ทิมณิกายไปใช้ในการพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมให้แก่กลุ่มเป้าหมาย

2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ควรมีการศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนา จากคัมภีร์ทิมณิกาย กับแนวคิดของนักพัฒนามนุษย์ตะวันตก

2.2 ควรมีการศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนา จากคัมภีร์ทิมณิกายกับแนวคิดการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนา จากคัมภีร์อื่น ๆ ในพระพุทธศาสนา

2.3 เนื่องจากการพัฒนามนุษย์ตามหลักการทางพระพุทธศาสนา จะต้องมีการพัฒนาให้ครบทั้งองค์รวม คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ดังนั้น ควรมีการศึกษาสังเคราะห์แนวคิดการพัฒนามนุษย์ด้านอื่น ๆ คือ ด้านจิต (สมาธิ) และด้านปัญญา

เอกสารอ้างอิง

- ฉาน ธรรมวิจารณ์. (2550). *การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์เชิงพุทธ*. หลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขารัฐประศาสนศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- จิตินันต์ กาญจนวิโรจน์. (2553). *การพัฒนาคุณภาพชีวิตตามหลักอริยมรรค*. หลักสูตรศาสนศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.
- ฐิระ ประวาลพฤษ. (2538). *การพัฒนาบุคคลและการฝึกอบรม*. กรุงเทพฯ ฯ : หน่วยศึกษานิเทศก์ สำนักงานสภาสถาบันราชภัฏ.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2553). *พระไตรปิฎกศึกษา*. กรุงเทพฯ ฯ : ไทยรายวันการพิมพ์.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2552). *พระสูตรตันตปิฎก*. กรุงเทพฯ ฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด นวสานการพิมพ์.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2553). *วรรณคดีบาลี*. กรุงเทพฯ ฯ : ไทยรายวันการพิมพ์.
- นิสสารก์ เวชยานนท์. (2548). *การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์*. เอกสารประกอบการสอน วิชา รศ. 620 การบริหารทรัพยากรมนุษย์ กรุงเทพฯ ฯ : สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2538). *การศึกษาเกี่ยวกับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์*. กรุงเทพฯ ฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2538). *การศึกษาเกี่ยวกับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์*. กรุงเทพฯ ฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2543). *รู้จักพระไตรปิฎก เพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้*. กรุงเทพฯ ฯ : บริษัทสหธรรมิก จำกัด.
- ไพรัช สู่แสนสุข. (2539). “หลักการและกระบวนการของการเรียนรู้และการสอนตามหลักพุทธศาสตร์: การวิเคราะห์พระไตรปิฎก”. วิทยานิพนธ์ ครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. (2549). *พระไตรปิฎก ฉบับเฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว*. พิมพ์เนื่องในการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ 60 ปี. กรุงเทพฯ ฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด.
- สุภาพร พิศาลบุตร และยงยุทธ เกษสาคร. (2545). *การพัฒนาบุคคลและการฝึกอบรม*. กรุงเทพฯ ฯ : วี เจ พริ้นติ้ง.
- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. *แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 11 พ.ศ. 2554 – 2559*. กรุงเทพฯ ฯ : สำนักนายกรัฐมนตรี.
- อรุณ รักธรรม. (2537). *การพัฒนาและฝึกอบรม: ศึกษาเชิงพฤติกรรม*. กรุงเทพฯ ฯ : สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.
- Harbison, F. A., & Myers, C. A. (1964). *Education manpower of human resource*. New York: McGraw-Hill.
- Nadler, L. (1980). *Cooperate human resource development: Management tool*. New York: McGraw-Hill.
- Raymond, N. A. (1999). *Employee training & development*. Singapore: Prentice-Hall.